

Yahudilik ve Tasavvuf

Paul B. FENTON

Çev.: Salih ÇİFT

Arş. Gör. Dr., U.Ü. İlâhiyat Fakültesi

Özet

İslam tasavvufu ile Yahudi mistisizmi arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Tarihsel olarak bakıldığında oluşum döneminde Bağdat'ta Yahudilik tasavvufu etkilemiştir. Bununla birlikte ilerleyen zaman içinde tasavvufun Yahudi mistik düşüncesi üzerinde daimî bir tesirinin varlığına şahit olunmaktadır. Dinler tarihi için büyük önem taşıyan bu durum şüphesiz henüz ortaya çıkarılmakta olan inançlar arası alışverişler hususunda yeni ufuklar sunmaktadır.

Abstract

Judaism and Sufism

There is an interaction between Jewish and Islamic mysticism. From the historical point of view it was Judaism that initially influenced Sufism in its formative period in Baghdad. However the following centuries were to witness Sufism's sustained influence on Jewish spirituality. This is, of great significance for the history of religion, undoubtedly open up new and far-reaching perspectives of interfaith exchange.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Yahudilik, Dinler arası etkileşim.

Key words : Sufism, Judaism, İnterreligious interaction.

Doğudaki Menşeler

İslam düşüncesi ve maneviyâtının kapsamlı tesir alanı dahilinde, mistisizm sahasındaki İsrail ile İsmail arasındaki etkileşim meselesi karşılaştırmalı dinler tarihinin en ilgi çekici konularından biridir. Tarihsel açıdan bakıldığında, Yahudilik başlangıçta, Bağdat'taki oluşum döneminde tasavvufu etkilemiştir. Şaşırtıcı bir şekilde, alimler Doğu Neoplatonizmi ve Hıristiyan dindarlığının bu dönemdeki zühd anlayışlarının gelişimine katkıda bulunduğunu kabul ederlerken, diğer taraftan onları çevreleyen Yahudi muhitinin sûfiler üzerinde bırakmış olduğu derin etkiyi gözden kaçırmaktadırlar. Hakikaten, Babil Talmudu'nun¹ beşiği olan Mezopotamya, Yahudi ilim dünyasının merkezi durumundaydı, dahası İslam fethinden sonraki Araplaştırma sürecini üstlenmeye hazır haldeydi. Bağdat tasavvuf okulunun Talmudik geleneğine bağlı isimler arasında, sıdk ve velayet gibi yeni gelişmeye başlayan tasavvufun öne çıkardığı erdemlerle kadim Rabbinik² zühd ideallerini yaşadıkları hayatla somutlaştıran bazı karizmatik şahsiyetler bulunabilir. Üstelik sûfi menâkıbnâmeleri "İsrail'in çocukları arasında bulunan zâhidleri" konu edinen ve İsrâiliyyat olarak bilinen çok sayıdaki örneği nakletmektedirler. Bu rivayetlerden birçoğu Yahudi zâhidliğinin başlıca kaynaklarından olan *Chapters of the Fathers* gibi eserlere dayanmaktadır.

Şüphesiz Talmudik literatürden kaynaklanmış olan ve bu dönemde benimsenmiş olup İslam tasavvufunda gerçekten önemli bir rol oynayan özellikle önemli bir görüş, kâinatın kendilerinin bereketi sayesinde ayakta durduğu gizli veliler hiyerarşisi hakkındakidir. Bu gibi unsurlar dinler arası ilişki ya da Yahudi kökenli mühtediler aracılığı ile İslam'a girmiş olmalıdır. Bununla birlikte, tasavvuf kendini manevi bir güç olarak ortaya koyduğunda bu durum Yahudiler için güçlü bir cazibe merkezi olmaya başlamıştı. Bağdat'taki tasavvuf muhitlerinde çok sayıda Yahudi mühtedisi

¹ Yüzyıllar boyu sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarıldıktan sonra Babil bölgesindeki Yahudi bilginlerince yazıya geçirilen ve yaklaşık 6000 sayfadan oluşan Yahudi öğreti ve yorumlar ansiklopedisi. *Mişna ve Mişna'nın* Babil bölgesindeki yorumu olan *Babil Gemarası'nın* birleşmesinden oluşan eserdir, bk. Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 56 (çev.).

² Rabbinik Yahudilik (Rabbinizm), Kudüs'ün yıkılışı sonrası ve ortaçağda *Kitâb-ı Mukaddes* ve *Talmud*'ün öğretilerini zamanlarına uyarlamak konusunda rabbilerin yaptıkları çalışmalara ve bu doğrultuda ortaya çıkan öğretilere verilen genel bir addır. Rabbinik literatür ise, rabbilerin öğretilerini içeren ve onlar tarafından meydana getirilen eserlerdir, bk. Gündüz, *age*, s. 316 (çev.).

olduğuna şüphe yoktur, hatta burada ilk sfi şeyhlerinin sohbetlerine katılan Yahudilerin var olduğunu bilmektedir.

Gerçekten de sfi tabakt müellifleri, İbrahim el-Havvs gibi mutasavvıfların faaliyetleri neticesi İslam'a giren Yahudi mühtedilerin hikayelerini nakletmekten ve bunu da şeyhin kerameti olarak takdim etmekten hoşlanırlar. Bazı sfi şeyhlerinin diğer din mensuplarına yönelik nispeten açık tutumlarının bu tarz bağlantıları kolaylaştırdığına şüphe yoktur. Her ne kadar dünyanın geçiciliği ve zühde dair tasavvufi fikirlerin izlerini IX. asırda Bağdat'ta yaşayan Sa'adyah Ga'n (Saadiyah Gaon) (. 940) gibi Yahudi müelliflerinin eserlerinde bulmak imkan dahilindeyse de, yalnızca Yahudi-Arap kültürel ortak yaşamı esnasında ortaya konulan eserlerde kesin ip uçlarını tesbit etmek mümkün olmaktadır.

İspanya'nın Altın Çağı

İber yarımadasının Yahudi, Hıristiyan ve müslümanlar arasındaki kültür alış verişi açısından verimli bir coğrafya olduğu iyi bilinen bir gerçektir. Çok daha sonraki bir dönemde müslüman sfi Muhyiddin İbn Arabi (. 1240) ile bir Yahudi hahamı arasında, kutsal metinlerin harflerinin tabiatı üzerine cereyan eden teolojik münazaranın delilleri bugün elimizdedir. Bu tarz ilişkilerin daha önceki zamanlarda da yařandđı düşünülebilir. Endülüs'te tasavvufun erken dönemde gelişmeye başlaması esas olarak sfi İbn Meserre'nin (886-931) fikirleri sayesinde olmuştur. Onun, Müslüman ve Yahudi Neoplatonizmi zerindeki etkisi olduğundan fazla gösterilirken, manevî mirasçısı olan Sehl et-Tster, son zamanlarda neşredilen eserlerinde de görüldüğü üzere, Arap alfabesinin mistik rolü üzerine büyük vurgu yapmıştır. Bu disiplin İbn Arabi'nin teozofik sisteminin temel unsurlarındandır ve aynı zamanda daha önce işaret edildiği üzere Yahudiler'le üzerinde tartıştığı bir konudur. Talmudik zamanlardan (nc yüzyıldan dördüncü yüzyıla kadar) ve daha sonra Kabbala döneminde, "gematriyah"³ olarak bilinen bu aritmolojik kuramlar Yahudi tefsir anlayışının ve btniliğinin (esoterizminin) ana unsurlarından biri durumundaydı. Her iki dindeki mistik kavramların gelişimi arasındaki çarpıcı benzerlik "harfler ilmi" ile sonraki münasebetlerde, başlangıçta Yahudiliğin müslümanlar üzerindeki tesirin varlığını şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

³ Yahudilikte rabaylar tarafından sözcüklerden gizli anlamlar çıkarmak için kullanılan bir yorum metodu. Buna göre İbranice'deki her harf bir sayısal değere sahiptir ve kelimelerdeki harflerin bu sayısal değerleri hesaplanarak bundan çeşitli yorumlar çıkarılabilir. Bu metod Hıristiyan ve İslam geleneğinde de uygulanmaktadır, bk. Gündüz, *age*, s. 140 (ev.).

Her ne kadar tasavvufa ait belirgin edebî izler Solomon İbn Gabriel (ö. 1057) ve Judah Halevi (1075-1141) gibi Endülüslü büyük Yahudi şairlerin dinî şiirlerinde mevcutsa da, tasavvufî düşünceye derin bir saygıyı ifade eden, ortaçağa ait ilk nesir çalışması Haham Bahyâ İbn Paqûdah'ın (yık. 1080) Arapça olarak kaleme aldığı ve zühhd teolojisi üzerine yazılmış olan *Ferâidu'l-kulûb*'dur (Kalblerin Vazifeleri). Bahyâ, Yahudi kardeşlerinin zâhirî kalıplara aşırı bağlılığına ve dinî sathiliğe çare bulmak amacıyla bir seyr u sülûk rehberi hazırladı. Ruha, tefekkür ve aşk yoluyla "İlâhi nûr" ile birleşmesinde yol göstermeyi amaçlayan bu kılavuz, sûfilerin seyr u sülûklarında kat ettikleri manevî makamları konu edinen risalelere dayanmaktaydı.

Bahyâ'nın tasavvufî kaynakları kullanışı tamamiyle gelişigüzel değildir. O bazı mütefekkir sûfilerin salık verdikleri aşırı zühde ve nefsi öldürmeye karşı çıkmakta ve Allah'da fenâ (ittihâd) meselesine ihtiyatla yaklaşan bir anlayışı benimsemekteydi. Tevrat'la birlikte Kur'ân'dan naklettiği İslamî özellikteki malzemeyi kamufle etmek maksadıyla katlandığı sıkıntılara rağmen, eserinin girişinde yer alan ifadeleri, Yahudi cemaatine tanıtmakta olduğu bu yeni zühhd anlayışı ile ilgili endişelerini ortaya koymaktadır. O, şu Talmudik özdeyişi delil göstermek suretiyle dindaşlarının kınamasına maruz kalmanın önüne geçmiş oluyordu: "Her kim hikmetli bir söz söylese, o Yahudi olmasa bile bilge (hakîm) sıfatına layık olur." *Kalbin Vazifeleri* Yahudi-Arap literatürünün klasikleri arasında kutsal dile çevrilen ilk eserdir. Sahip olduğu İslamî damgayı büyük ölçüde zayıflatmış olan bu İbranice tercüme, Yahudi okurlara tasavvufî kavramları aşılacak suretiyle, Yahudi maneviyatı üzerinde sonuçları bugüne kadar gelen daimî bir tesir yapmıştı. İspanyol ve daha sonra da özellikle Bahyâ'nın halvette tefekküre dair görüşleriyle ilgilenen Filistinli Kabbalistleri etkiledikten sonra, *Kalbin Vazifeleri* on sekizinci yüzyılda Polonyalı Hasidimler⁴ tarafından yoğun bir şekilde okunmuştur. Onlar, sükût (quietism), zâhirî ve bâtinî halvet ile ruh-beden mücadelesi gibi kendileri için temel bazı görüşleri ondan ödünç almışlardı. Bu suretle biz ilk Hasidik müelliflerden olan Polonyalı Jacob Joseph'in yazılarında şu meşhur rivayeti

⁴ (Hasidism, Chassidism) Shem Tov veya Besht (iyi ismin sahibi) olarak da bilinen İsrail ben Eliezar ve takipçilerinin oluşturduğu akım. XVII. asırdaki Cossack katliamı Yahudiler arasında büyük korku ve tedirginlik yaratmıştı. Besht, Yahudi toplumu arasındaki yozlaşma ve ruhsal depresyona karşı iman ve dindarlığı yaymak amacıyla Ukrayna ve Polonya Yahudileri arasında yıllarca çalıştı. O, geleceğe bakmaktan ziyade günlük hayatta Tanrı'nın varlığını ve duanın değerini vurguladı. Bu hareketin liderleri kendilerini "Zaddik" yani mükemmel dindar olarak adlandırdılar. Hasidizm Avrupa'da hızla yayıldı ve XIX. yüzyıl ortalarında Doğu Avrupa Yahudilerinin neredeyse yarısı bu akımın içerisinde yer aldı, bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 160; ayrıca bk. Dan, Joseph, "Hasidism", *ER*, VI, s. 203-211 (çev.).

okumaktayız: “Küçük savaştan dönüyoruz, şimdi daha büyük olan savaşa (nefsle olana) hazırlanın.” Bahyâ bu ifadeyi bir “bilge”nin sözü olarak nakletmektedir, ancak hakikatte Müslüman kaynaklar bu ifadeyi Peygamber Muhammed’e mal etmektedirler.

Sonraki bazı Endülüslü müelliflerin eserleri gibi çalışmalar Müslüman sûfilerin yazılarıyla benzerlik arz etmektedir. *Song of Songs (İlâhiler İlâhisi)* üzerine Arapça olarak İbn Aknîn (XIII. yy.) tarafından yapılan simgesel (allegoric) tefsir (şerh), ilâhi aşkı konu alan tasavvufî bir risaledeki şahsı ele almaktadır. Bundan daha dikkate değer olanı, müellifin burada verdiği aşk tanımlarının, tasavvufun temel klasiklerinden olan Kuşeyri’nin *Risâle*’sinden derlenmiş olmaları gerçeğidir. Ayrıca *Tıbbu’n-nüfûs* adlı eserinde İbn Aknîn, Cüneyd (ö. 910) ve İbn Edhem gibi sûfilerden “şeyhu’t-tâife” ve “er-rûhânî’-ekber” lakablarıyla söz etmekten sakınmaz.

Bu örnekler Endülüs tasavvufu ile ilgilenen tarihçiler için büyük önem taşımalarına rağmen münferit ve azdırlar. Hiç şüphe yok ki tasavvufun etkisinin giderek kaybolmasıyla birlikte Mâlikî bağnazlığı İspanya toprağında merhametsizce eza etmiştir. Bütün popülaritesine rağmen Bahyâ’nın kitabının dahi, tasavvufun bir kolu olarak dikkate değer bir Yahudi zühd hareketine yol açtığına dair hiçbir delil yoktur. Bununla birlikte sonraki asırlar tasavvufun farklı yerlerde değişik coğrafyalara yayıldığına ve Yahudi maneviyatına tesir ettiğine şahit olmuştur.

Mısır’da Yahudi Zühd Hareketi

Mısır uzun süre mistisizmin beşiği olmuştur. Therapeut⁵ ve Hıristiyan münzevilerden hayli zaman sonra bu ülke Zünnün el-Mısri (796-861) ve büyük süfi şâir Ömer İbnü’l-Fârız (ö. 1235) gibi öncü müslüman mistikleri yetiştirmiştir. Tesirleri kesinlikle İslam toplumunu da aşan Ebu’l-Hasan eş-Şâzeli (ö. 1258), Ahmed el-Bedevî (ö. 1276), Ebu’l-Abbâs el-Mürsî (ö. 1287) ve İbn Atâullah (ö. 1309) gibi karizmatik şahsiyetler de burada yaşamışlardır. Bunların etkisiyle tasavvuf kurumsallaşma yoluna girmiş ve şehir merkezlerinde önemli tarikatlar ortaya çıkmıştır. Şüphesiz onların gittikçe artmakta olan manevî iştiaqları yerli Yahudi toplumu üzerinde yankı uyandırmıştı. Üstelik Mısır, batıda Mehdi idaresi zulmünden, doğuda Haçlı savaşlarından kaçıp gelen Yahudi kalabalıkların sığınağı haline gelmişti. Mesiyantik umutların eşlik ettiği bu tarz sosyal karmaşalar muhtemelen mistik yoğunluğu artırmıştır. Peripatetik (Meşşâî) felsefenin aşırı rasyonalizminin hoşnutsuzluğu ile daha derûnî dinî yaşama şekilleri arayan belli bazı

⁵ Philo tarafından sözü edilen erken dönemlerde Mısır’da yaşamış olan bir Yahudi monastik topluluk. Onların sonraki dönem tarihleri ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir, bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 369 (çev.).

Yahudiler, sūfilere tam da özlemini duydukları manevî modeller olarak görüyorlardı.

Her ne kadar tam olarak zamanı ve bu hareketle bağlantılı olan şahısların kimler olduğu meçhul ise de, büyük alim ve lider Moses Maimonides (1135-1204) döneminde çok sayıda Yahudi'nin tasavvufî hayat tarzını çoktan benimsemiş oldukları görülmektedir. Hakikaten de "he-Hâsîd" (zâhid) lâkabını taşıyan şahısların isimlerini içeren bir kısım doküman bugüne ulaşmıştır. Bu yalnızca onursal bir sıfat olarak değil, bilakis sūfilere yakın bir manevî anlayışı benimseyen kişileri işaret etmek için kullanılıyordu. Söz konusu dönem boyunca Yahudiler'in tasavvufî literatüre olan ilgisi, Kahire/Genizah'da gün ışığına çıkarılan çok sayıda belgeyle iyice tespit edilmiş olmaktadır. Antik bir sinagogun sandık odası olan bu yerde (Genizah) on dokuzuncu yüzyılın sonlarında keşfedilmiş olan, ortaçağdan kalma binlerce dinî yazma mevcuttu. Bunlar arasında bu tür literatürün Yahudi okurlar nezdindeki popülaritesini kanıtlayan ve bir sūfinin sahip olması gereken nitelikler üzerine kaleme alınmış olan çok sayıda metin vardı. Bu yazmalar esas olarak iki çeşittir: Bir tarafta Müslüman sūfilere ait Arap harfleriyle yazılmış, ya da Yahudi okuyuculara kolaylık olsun diye İbranice harflerle tertip edilmiş metinler; diğer yanda ise, Yahudi müelliflerin, sūfilerin ilhamlarına dair yazmış oldukları zâhidâne eserler vardı.

Birinci kategoriye girenler arasında Bağdat'ın ilk dönem şeyhlerinden, Sühreverdi tarafından XIII. yüzyılda kurulan İshrâkî okulun İshrâkî'ine kadar, tasavvuf literatürünün bütün eğilimlerini bulmak mümkündür. Cüneyd'e ait metinler, *Kuşeyrî Risâlesi*'nden parçalar, Hallâc'ın şiirleri, Endülüslü sūfi İbnü'l-Ârif'in *Mehâsinu'l-mecâlis*'i, Gazzâlî'nin tasavvufî otobiyografisi *el-Munkız mine'd-dalâl*, Sühreverdi'nin *Kelîmâtü't-tasavvuf*'u ve *Heyâkîlu'n-nûr*'u bunlardan yalnızca birkaçıdır. Bunlara ilaveten yine bazı rivayetler, hikayeler, anekdotlar ve bir kısım şeyhlere ait ilahiler de bu metinlerde mevcuttur.

İkinci kategori Yahudi zahidlerin bizzat kendilerince telif edilenlerden müteşekkildir. Bunların arasında, ahlakî yazmalar ve teolojik risaleler, tasavvufî makamların tanımlanmasına ve hatta tefsire dair eserler vardır. Her ne kadar bu eserler geleneksel Rabbinik konular üzerine bina edilse de, kutsal metinlerdeki kıssaları tasavvufî düşünceye uygun olarak yeniden yorumlama ve sıklıkla da Tevrat'taki şahsiyetleri tasavvuf yolunun şeyhlerine benzer şekilde tasvir etme gayretini yansıtmaktadırlar. Bununla birlikte, bunlar Müslümanlara ait metinlerin kabaca Yahudiliğe adapte edilmiş şekilleri değil, orijinal teliflerdir ve ustalıkla bir şekilde Yahudi kutsal kitabına ve Rabbinik yapıya uyarlanmışlardır.

Kendisi hakkında bir kısım önemli bilgilerin mevcut olduğu en önemli müellif, büyük rasyonalist Yahudi filozofu Moses Maimonides'in oğlu rabbi Abraham'dan (1186/1237) başkası değildir. Babasının ölümünü müteakiben Abraham Mısır Yahudiliğinin rûhânî lideri olmuş ve daha sonra da siyasî bir makam olan "Nâgîd" (Yahudiler'in önderi) konumuna getirilmiştir. Gerçekte o yalnızca zamanın en önde gelen dinî ve siyasî lideri değildi, aynı zamanda tasavvuf formundaki Yahudi zâhidliğinin de en ateşli savunucusuydu, bundan dolayı "hasidût" olarak bilinmekteydi. Onun bu eğilimi ne zaman benimsediği bilinmemektedir, ancak 1205 yılında babasının halefi olduğu dönemde zaten zühd hayatının içinde olduğu kabul edilmektedir. Abraham Maimonides *Pentateuch* (Tevrat'ın İlk Beş Kitabı) üzerine bir tefsir yazmış ve tıpkı sûfi literatüründe Peygamber ve arkadaşlarının ilk dönem sûfilerinin kıyafetleri içinde resmedilmeleri gibi, o da kadim Yahudi karakterlerini zâhidlere benzer şekilde tasvir etmiştir. Bununla birlikte, Abraham'ın, pek çok açıdan babasının *Mishneh Torah*'ına (*Code of Laws, Kanunların Özü*) benzeyen, ancak Müslümanların benimsediğine yakın güçlü bir mistisizmi sergilemesiyle ondan ayrılan, en önemli eseri *Kifâyetü'l-âbidîn*'dir. Gerçekten de Bahyâ'nın, İslamî kaynakları kullanma hususunda ortaya koyduğu endişelerin aksine Abraham Maimonides, kadim İsrail geleneğinin mirasçıları olarak gördüğü sûfilere olan hayranlığını açık bir şekilde gösteriyordu. Eski İsrail peygamberlerinin hakiki kıyafetlerinin, sûfilerin giydiği murakkalara benzediğini söylediği yerde şöyle demektedir: "Bizim, bu peygamberlerin giysileri ile sûfilerin kullandıklarını karşılaştırmamızın yakışsız bir iş olduğunu zannetme, zira bu sonrakiler (sûfiler) İsrail peygamberlerini taklid etmiş, onların izinde yürümüşlerdir, yoksa peygamberler onlarınkinden değil."⁶ Aynı şekilde, *Kifâye*'nin müellifine göre sûfilerin yola giriş merasiminde gerçekleştirilen, şeyhin hırka giydirmesi de esasen İsrail peygamberlerinin bir uygulamasıdır:

"Harmanisini onun (Elisha) üzerine atmak suretiyle Elijah sanki neşeli bir ifadeyle ona bu giysi ve kıyafetle olduğu gibi geri kalan bütün tavırlarının da kendisine benzemesi gerektiğini ima etmekteydi. Böylece o ona, Elijah'ın manevi arınışının kendisine (Elisha) geçtiğini ve onun da (Elijah) ulaştığı makama ulaşmış olmaktadır. Kadim İsrail evliyasından haberdar ol ki, İslam sûfilerinin adeti haline gelen ama bizim dindaşlarımızın pek az yerine getirdikleri; "İsrail'in günahlarından dolayı", yani üstad müride hırkasını bağışlar ve böylece mürid mistik yola girmiş olur. "Onlar senin kendi sözlerini aldılar" (*Deuteronomy, 33: 3*). Bizim

⁶ Rosenblatt, 1927-38, II, s. 320.

neden onlardan bazı şeyleri devraldığımızın ve kolsuz hırka v.b. giyme hususunda onları taklid ettiğimizizin asıl sebebi işte budur.”⁷

Tasavvufi uygulamaların Yahudilik kaynaklı olduğu doğrultusundaki görüş, bir başka yerde, sûfilerin riyazet eğitimi ile alakalı bölümde Abraham tarafından tekrarlanır:

“Biz, İslam sûfilerinin uykuyla mücadele ederek nefsi öldürme temrini yaptıklarını da görüyoruz ki muhtemelen bu (Kral) Davud’un sözlerinden alınmıştır...O halde bizden alınan ve artık bizde bulunmayan adetlerin yabancı bir milletin içinden nasıl yeniden ortaya çıktığını, şu harika adetleri gözle de pişmanlıkla iç geçir! Ruhun gizlice ağlayacak...Zira İsrail’in gururu onlardan alındı ve dünyanın başka milletlerine bağışlandı.”⁸

Tamamen meşru anlayışa uygun şekilde eserler yazmış olan babasının aksine Maimonides, *Gazzâlî*’nin *İhyâu ulûmi’d-dîn*’indeki gibi, müslüman sûfilerin yöntemine uygun olarak, hükümlerin manevi değerlerine vurgu yapmış ve onların ardındaki esrârı bahis konusu etmiştir. *Kifâye* müellifi, sürgünden kaynaklanan çeşitli çileler sebebiyle Yahudiler’in unuttuğu ve artık sûfilerin muhafaza etmekte oldukları geleneklerde mevcut olan bu sırlardan bazılarını yeniden keşfedeceğine inanmaktaydı. Yahudi zâhidlerin Müslüman adetlerini açık bir şekilde benimsemiş olmalarının asıl sebebi bu inançta ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, kendilerine “Peygamberlerin talebeleri” adını uygun gören bu zâhidlerin İsrail’de peygamberliğin zuhurunun çok yakın olduğuna inandıkları da anlaşılmaktadır. Onlar sûfilerin uygulamalarının yalnızca eski Yahudi kaynaklı olduğuna inanmakla kalmıyor, ayrıca bunların “Peygamber’in tebliği”nin de bütünlüyci bir unsuru olduğunu kabul ediyorlardı. Bu suretle onların Yahudi toplumunu yeniden oluşturmaları, aynı zamanda peygamberlik sürecini de hızlandıracaktı.

Müslüman örneklerden ilham aldığı açık olan ve ibadetlerle ilgili pek çok uygulamayı da içeren bu reformların amacı sinagogda icra edilen ibadetlerin âdâb ve ehemmiyetini arttırmaktı. Yahudi şeriatinde mecburi olmasa da, ibadetin başlangıcında el ve ayakların yıkanması “nâgîd” tarafından şart koşuluyordu. Diğer taraftan, bu uygulama (abdest) Müslümanların geleneğinde zorunluydu ve sûfi literatüründe bunun değeri üzerine özellikle vurgu yapılıyordu. Abraham, camilerde olduğu gibi sinagogdaki ibadetlerde daima Kudüs’e yönelip ibadet edenlerin belirli sıralar halinde dizilmesi şeklinde bir düzenleme yapmıştı. O, ayakta durma, diz çökme ve başı

⁷ Rosenblatt, I, s. 153.

⁸ Rosenblatt, II, s. 226.

sallama ile dua esnasında elleri açıp ağlama gibi bazı ibadetlerde uyulması gereken değişik şekiller hakkında tanımlamalar yapmıştı. Kutsal kitapta belirlenmiş olan ibadetlere ilaveten, gece ibadet etmeyi ve gündüz oruç tutmayı da tavsiye etmekteydi. Bununla birlikte zâhidlerin benimsediği en etkili ibadet yalnız başına gerçekleştirilen tefekkürdür ki, sūfilerin “halvet” olarak bilinen karakteristik uygulamalarından biridir. Burada mürid, kendisini ibadet ve tefekküre daha iyi verebilmek maksadıyla, uzunca bir süre تنها ve karanlık bir yerde toplumdan ayrı olarak yaşamalıdır. Abraham Maimonides bu icraatı da Yahudi kaynaklı olarak görmektedir.

“Yine İslam sūfileri karanlık bir yerde inzivaya çekilirler ve ruhun hassas tarafı ışığı dahi göremeyecek derecede köreltilene kadar orada dururlar. Bu güçlü bir derünü aydınlanmayı gerektirir ki onunla ruh, dışarıdaki karanlıkla rahatsızlık duymayacak derecede, meşgul olsun. Şimdi, rabbi Abraham “he-Hâsîd” karanlıkta inzivaya çekilme fikrinin İsaiah’ın şu ifadesini çağrıştırdığının bilincindedir: İçinizden hanginiz Tanrı’dan korkup ışığı olmadan karanlıkta yürüyen O’nun kulunun sesine kulak verir. Bırak Tanrı’nın ismine güvensin, O’na dayansın (*İsaiah*, 50: 10).⁹

Bilindiği üzere tasavvuf yolunun kendine mahsus en önemli hususiyetlerinden biri de, manevi gelişimin bir üstadın rehberliğinde gerçekleştirilmesi zorunluluğudur. Abraham Maimonides bu anlayışın kaynağını eski peygamberlerin uygulamalarında bulmaktadır.

“Şunu bil ki, genellikle, vusûlün sâlimen gerçekleşmesi için şu rivayette ifade edildiği gibi, daha önce bunu gerçekleştirmiş olan bir rehberin mihmandarlığına tabi olmak gerekir. “Bir üstad edin” (*Abot*, 1: 6). Kutsal kitabın üstad ve mürid ile ilgili ifadeleri iyi bilinmektedir; Musa, müridlerinden biri olan kölesi Joshua’ya bu amaca ulaşması hususunda yardımcı olmuştur. Peygamberler de aynı usûlü benimsemişlerdi. Samuel’in rehberi Eli idi. Elisha’nınki Elijah ve Jeremiah da Neriah’ın oğlu Barukh’un üstadı idi. Ayrıca “Peygamberlerin talebeleri” ifadesi de, peygamberlerin o insanların manevi rehberleri olmaları sebebiyle kullanılmıştır. Bu uygulama başka milletler tarafından benimsenmiştir ki onlar Yahudi geleneğini taklid ederek, şeyh-mürid, üstad-talebe ilişkisini kurumsallaştırmışlardır...Şayet yolcu (sâlik) kabiliyetli ve talimatlara sâdik

⁹ Rosenblatt, II, s. 418.

olursa, o takdirde yetkin bir üstadın rehberliğinde hedefe ulaşır.”¹⁰

Ayrıca bazı Yahudi zâhidlerine ait metinlerde sûfilere özgü bir uygulama olan zikirde, ya da “ruhsal hatırlama”dan, bahsedilmekteyse de bunun ne şekilde gerçekleştirildiğine dair hiçbir teferruata ulaşılamamıştır. Uzun süreli ibadetler için zâhidler özel ibadet hücreleri tesis etmişlerdir, örneğin Abraham Maimonides’in kendine mahsus bir sinagog edindiği bilinmektedir.

Yukarıda zikredilen uygulamalara ilaveten, halvete dayalı bir zühd eğitiminin değişik vecheleri diğer zâhid halkalarının mensuplarının eserlerinde bulunabilir. Dikkate değer bir şekilde, geleneksel Yahudi ahlak anlayışının aksine Yahudi zâhidler bazı sûfiler gibi bekarlığı savunmuşlar ve evlilikle aile mesuliyetlerinin manevi muvaffakiyet için bir engel olduğunu düşünmüşlerdir. Abraham’ın oğlu Obadyah Maimonides evlilik hakkında şunları söylemektedir: Şunu iyi bil ki, bu yolun hakiki sâlikleri evlenmeden evvel ruhlarını arındırmaya gayret ederler, zira onlar, evlenip çoluk çocuğa karıştıktan sonra manevi ilerleyiş ihtimalinin çok az olacağını bilmektedirler.”¹¹ Aynı müellif bütün gereksiz eşyadan (israftan) uzak durmakta ve sıkı bir riyazeti salık vermekteydi:

“Başını ört ve bırak gözyaşların dökülsün, zayıflığın ardından arınma gelsin, gün boyu oruçlu olarak zamanını geçir. Basit şeylerden kaynaklanan zevklerle sevince kapılma ve onların sebep olduğu sıkıntılardan dolayı da kederlenme. Kısaca, onların derdiyle üzülme, sevinciyle mutlu olma. Manasız işlerden ve gülmekten sakın, sessizliği şiar edin ve gerekmedikçe konuşma. Mecbur kalmadığın sürece yemek yeme ve uyku galip gelmediği müddetçe uyuma, kalb sürekli olarak bu gibi şeyleri arzulayacak ve zihin de onlarla meşgul olacaktır.”¹²

Abraham Maimonides ismi, şüphesiz bazı fasılalarla birlikte yaklaşık iki yüz yıl sürecek olan ünlü Maimonides ailesi ile tasavvuf tarzındaki zühd anlayışı arasındaki uzun ilişkiyi başlatmıştır. Hakikaten, yukarıda zikri geçen Abraham’ın kendi oğlu Obadyah Maimonides’in (1228-1265), *Makâlâtü’l-havziyye* isimli eserinden de anlaşılacağı üzere, tasavvufa güçlü bir temayülü vardı. Bu kitap, sezilebilir olan alemlerle birleşmek suretiyle Tanrıya giden yola koyulan manevi yolun yolcusu için ahlakî bir el kitabı ve mistik kılavuz durumundadır. Bu metin kalbi, hayat veren marifet suyuyla doldurulabilmesi için öncelikle temizlenmesi gereken bir havuza

¹⁰ Rosenblatt, II, s. 422.

¹¹ Fenton, 1981, s. 94.

¹² Fenton, s. 116.

benzeten klasik tasavvufi kıyasa dayanmaktadır. Mecâzî bir üslupla kaleme alınan bu risale tasavvufi terimlerle doludur. Ayrıca Obadyah'ın, tasavvufi kalıpları geçmiş ecdadına tatbik etme eğilimi de dikkate değerdir. Bu sayede Abraham, İsaac ve Jacob çölde inzivaya çekilen gezgin dervişler olarak takdim edilebilmektedirler.

Tarihin, izlerini muhafaza ettiği Maimonidesler'in sonuncusu olan David ben Joshua (yık. 1335-1415) da tasavvufa ilgi duymuştur. Neoklasik Yahudi-Arap literatürünün son ürünlerinden biri olan eseri *el-Mürşid ile't-teferrüd*, geleneksel Rabbinik Yahudi ahlak anlayışı ile tasavvuf yolunun manevi beyanlarının en kapsamlı sentezini ortaya koymaktadır. Tasavvufun tarifini vererek başlangıç yapıp, sūfî risale geleneğini takip eden müellif, öncelikle "hâsîdût"un bir tanımlamasını yapar. Eser, manevî bir programın merkez unsuru olarak David tarafından geliştirilen ve rabbilerce talim edilen, Sühreverdi'nin işrâkî felsefesi ile tasavvuf yolunun manevî makamlarının ışığında oluşturulan ahlakî bir düzenlemeye dayanmaktadır. Böylece o, başlangıç erdemi olan ve normalde "ihtiyat" anlamındaki "zehirût"u, İşrâkîler'in "işrak" kavramıyla ilişkilendirerek "parlamak" manasındaki "zhr" kökünden türetir, zira arınmak için girilen bu yolun ilk adımı nûru arama sâikiyle atılır.

Maimonides ailesinin bu merkezî özelliği, zühd çevreleriyle bağlantılı çok sayıda şahsın bu ünlü sülale ile ilişkili olmaları dolayısıyla de bir kere daha ortaya çıkmaktadır. He-Hâsîd Abraham Ebû Rabî'ah, Mısır'daki Yahudi dervişlerin liderlerinden biriydi. O, ilahi aşk ile kendinden geçen bir mistikle, kendi arzularının objesi olan müşahede ettiği hayalinin arasında geçen simgesel konuşmayı konu alan *Song of Songs'un (İlahiler İlahisi)* mistik şerhlerinden birinin müellifiydi. Zühd halkalarının dikkate değer üstadlarından biri de Abraham Maimonides'in rabbinik halkasına mensup olmakla kalmayıp aynı zamanda kayınpederi de olan Rabbi Hanan'el ben Samuel'dir. Birkaç Genizah metninde o "he-hâsîd" yani "zâhid" olarak anılmaktadır. Ayrıca dikkate değer sayıda tefsirle ilgili eserin de müellifi olarak bilinmektedir ki bunlar, yalnızca bir filozof değil, yaptığı izahlarda tasavvufi terimleri anımsatmasıyla aynı zamanda bir mistik olarak onun mahiyetini ortaya koymaktadır. Dahası, Rabbi Hannan'el faal bir zâhiddi, zira bazı belgeler onu damadının yanında bu hareketi müdafaa eder şekilde tasvir etmektedir. Gerçekten de, bu yeni uygulamaların başlangıcı muhalefetsiz olmamış ve zâhidler, dinler tarihindeki pek çok yeni akım gibi sert tepkilerle karşılaşmışlardır. Abraham Maimonides, zühd hareketine son derece katkısı olan siyasî ve dinî prestijine rağmen çok katı muhaliflerle yüz yüze gelmiştir. Hatta onlar, "yanlış fikirler", "şeriata muhalif değişiklikler" ve "Yahudilikle ilgisi olmayan" adetleri sinagoga sokma suçlamaları ile onu Müslüman idarecilere şikayet edecek derecede

ileri gitmişlerdi. Muhalefet, nâgîd olarak Abraham'ın oğlu David Maimonides (1222-1300) dönemi boyunca da sürmüştü ki, bahsi geçen sinagogu bu dönemde kapatıldı ve bir noktadan sonra Mısır'ı terke zorlanarak Akko'ya sığınmak zorunda kaldı. Bu muhalefete bir de, söz konusu zühd yoluna girişin daha başlangıçta seçkin bir azınlığa tahsis edildiği fikri eklenince, bu hareketin neden genelde kabul görmediği açıklık kazanmaktadır. Ancak Doğu Yahudiliği'nin ortak çöküşüyle o da zamanla unutulup gitmiştir.

Sonraki Tesirler

Bununla birlikte, tasavvuf geçen yüzyıllar içinde zaman zaman, bazı Yahudiler için bireysel olarak câzibe merkezi olmaya devam etmiştir. Rabbi David II Maimonides'in (1335-1415) tasavvufa ilgi duyduğundan daha önce bahsedilmişti. Genizah'da muhafaza edilen ve Yahudi bir kadın tarafından ona hitaben yazılan şikayetnâmede, kocasının onu terk edip kendini tasavvufa vererek, Kahire dışında Mukattam dağındaki meşhur sûfi el-Kurâni'nin rehberliğinde yaşamak üzere oradaki tekkeye gittiği söylenmektedir. XVI. yüzyıl gibi geç bir dönemde Mısırlı büyük sûfi el-Şârânî otobiyografisinde sohbetlerine iştirak eden ve kendisinden, çocuklarını korumak için muska yazmasını isteyen Yahudi hayranları arasındaki şöhretinden bahsetmektedir. Yahudiler başka yerlerde de sûfilerle olan münasebetlerini devam ettirmişlerdir. Arap biyografi yazarı el-Kutûbî'nin verdiği bilgiye göre, Şam Yahudileri, Maimonides'in "*Aklı Karışıklara Kulavuz*" (*Guide of the Perplexed*) adlı eserini kendisinden okumak üzere sûfi Hasan İbn Hûd'un (XIII. yy.) evinde toplanmaktaydılar. Acaba bu onların, adı geçen eseri tasavvuf ışığında yorumlamaya çalıştıkları anlamına mı gelmekteydi? Tasavvufî kavramları serbest bir şekilde kullanan ve tasavvuf şehidi Hallâc'ın mistik şiirlerinden alıntılar yapan XV. asır Yemen Yahudileri'nin yazılarında da tasavvufun izlerini bulmak mümkündür. İspanya'da büyük tercüme faaliyeti esnasında, bilhassa Gazzâlî kardeşlerin eserleri olmak üzere, İbranice tercüme aracılığı ile çok sayıda tasavvufî kavram Yahudi literatürüne sızmıştır. Aynı şekilde, İslam dünyasının tamamen farklı bir bölgesinde, Rûmî ve Sa'dî gibi şairlerin şiirleri Farsça'dan İbranice'ye aktarılırken hiç şüphesiz tasavvufî fikirler İranlı Yahudiler arasında yayılma imkanı bulmuştu. Bu bağlamda, İranlı bir Yahudi ve daha sonra da Hindistan'da gezgin dervişlerden olan dikkate değer isim Samedî (ö. 1661) hatırlamak da faydalı olacaktır.

Erken Dönem Kabbalistleri

Bir başka bağlantı yeri, sürekli bir etkinin meydana geldiği Kutsal topraklardır ki bunlardan Kudüs ve hatta Safed, XIII. yüzyılda

İslam kültürünün geliştigi yerlerdi. Rabbi Abraham Abu'l-Afiyyah'ın (ö. 1291'den sonra) halkasına yakın duran XIII. asır kabbalistleri yalnızca kendi bâtinî sistemlerinde belli tasavvufî faaliyetlere yer vermekle kalmayıp, aynı zamanda sûfilerin zikir ayinlerini doğrudan onlardan alarak uyguladıklarını da kanıtlamaktadır. Abu'l-Afiyyah 1260 yılı civarındaki kısa Akko ziyareti sırasında ya da diğer pek çok seyahatlerinden birinde başka bir yerde sûfilerle karşılaşmış olmalıdır. Onun vecd haliyle ilgili metodunun esasını "hazkârâh"ın icrası teşkil etmekteydi ki, bu Arapça'daki "zikir"e dikkat çekecek şekilde benzetilmektedir. Kutsal kitapta beyan edilen ibadetlerden bağımsız olarak, bu uygulamanın amacı müridi nebevî ilhama hazırlamaktı. Abu'l-Afiyyah'ın yazılarında izah edilen ve açıkça tasavvufî tekniklerle ilişkili olduğu belli olan tefekküre dayalı bu ritüel, تنها ve karanlık bir yerde gerçekleştirilmekteydi. Başlangıçtaki hazırlıkların ardından mürid beyaz kıyafetlere bürünür, özel bir duruş alır ve nefes kontrolünün yanında baş hareketlerinin eşliğinde "İlâhî İsmi" söylemeye başlar.

Abu'l-Afiyyah'ın doktrini doğuda da yayılmıştı. Akkolu İsaac, Shem Tôb İbn Ga'ôn ve *Shaarey Zedek* isimli eserin meçhul müellifi onun bu tefekküre dayalı yenilikçi Kabbalah yöntemini benimsemişler, dahası söz konusu metodu tasavvuf kaynaklı unsurlarla da zenginleştirmişlerdi. Özellikle Akkolu İsaac'ın (1270-1340), yalnız kalarak tefekküre dalma (Arapça'da halvet, İbranice'de hitbôdedût) ve harfleri müşahede etme dahil, tasavvufî tekniklerle ilgili doğrudan bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan o, David Maimonides ve ve zâhid dostlarıyla Akko'da 1289 yılına dek süren sürgün hayatları esnasında tanışmış olmalıdır.

Safed Kabbalistleri

Safed'in sıradışı Kabbalist okulunun tarihçileri, Mısır'ın yerlisi olan Rabbi İsaac Lurya'nın (1534-1572) müridlerinin yeni uygulamalarını konu edindikleri bölümde, İslamî çevrenin tesirini yeterli derecede hesaba katmamışlardır. Luryanik Kabbala'nın¹³ tam ortaya çıkmaya başladığı dönemde, kendi tekkesi de bulunan Safed'in, gelişmekte olan bir sûfi merkezi olduğunu Türk seyyah Evliya Çelebi doğrulamaktadır. Bu nedenle, kabbalistler tarafından uygulanmaya başlanan bazı mistik ritüellerin ardında Müslüman-

¹³ (Isaac Luria, 1534-1572) Kabbalah ve hukuku birleştirerek pratik Kabbalizmin gelişimini sağlayan Filistinli Yahudi rabay. Ari (Aslan) diye adlandırılan Luria'nın yaşam biçimi Lurian Kabbalizmi olarak tanınır. Luria'nın öğretileri arasında, dünyanın yaratılmasını sağlamak için En-Sof'un çekilmesi, iyi ve kötü arasındaki mücadele, ruhların nihâi kurtuluşu, ruh göçü ve ruhsal ilerlemeyi teşvik için asketik uygulamalar yer almaktaydı. Luria'nın düşünceleri ve yaşam tarzı Filistin'de Safed'de ve diğer yerlerde çokça taraftar buldu, bk. Gündüz, *age*, s. 239 (çev.).

ların ziyaret törenlerine benzer bir şekilde evliya türbelerini ziyaret ve oralarda dua etmek, bir velinin etrafında teessüs eden manevi kardeşlik (tarikât- habûrôt) ve sûfilerin semâ ayinleri gibi belli virdlerden oluşan gece ibadeti (bakashshôt) bulunmaktadır. Bunların yanında en önemli ritüel “hitbôdedût” yani halvete çekilmektir. Yüz yıldan daha uzun süren bir fasıladan sonra tasavvufî karakterli tefekkür unsurları XVI. yüzyılda kutsal topraklara yerleşen İspanyol mültecilerin yazılarında yeniden ortaya çıktı. Bu durum ekseriyetle Abu'l-Afiyyah'ın okulunun devamı olarak görülse de, Yahudi sûfilerin düşünce sisteminden derlenen bu unsurların ayakta kalmış olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu anlayışı yeniden canlandıran ilk yazarlar arasında Judah el-Butini (ö. 15 19) eseri *Sullam ha-aliyyah (Ladder of Ascension, Mirac Merdiveni, başlığın bizzat kendisinde tasavvuf neşvesi mevcuttur)* ve *Pardes rimmonim (Orchard of Pomegranetas, Nar Bahçeleri)* isimli eseri ile Moses Cordovero (ö. 1570) bulunmaktadır. Karanlık bir mekanda icra edilen tefekkür ve nefes kontrolü uygulamasının gayesi ruhun derûnî aydınlanmasını temin etmektir. Periyodik itikaflar esnasında gerçekleştirilen diğer uygulamalarda da tasavvufun tesiri ortaya çıkmaktadır: Riyazet, susma, oruç, uyku ve yemeği kısıtlama, tevekkül ve bütün bunların fevkinde vecde gelebilmek için belli bir düzen içinde İlahî İsimleri tekrar etme (zikir).

Şabbatiler (Sebetaycılar)

Yahudiler'le Müslüman sûfiler arasında son önemli ilişki, trajik kaderi dinini değiştirip İslam'a girmesine yol açan mistik mesih Shabbatay Zevi'nin (Sebetay Sevi) (ö. 1675) neden olduğu dinî karışıklık esnasında gerçekleşmiştir. Shabbatay Zevi, Edirne'de zorunlu ikamete tabi tutulduğu dönemde gizlice Yahudilik'le ilgili vecibeleri yerine getirirken bir taraftan Hızırlık Bektaşî tekkesindeki zikir âyinlerine katılmakta ve muhtemelen ünlü Halvetî şeyhi Muhammed el-Niyazî (Mısırî) ile de görüşmekteydi. Kendisi gibi din değiştiren ve “Dönme” olarak da bilinen müntesipleri, âyinlerinde okudukları çok sayıda Türkçe şiiri ve bazı ritüelleri kendilerinden devraldıkları, özellikle Bektaşî tarikatı olmak üzere, Türkiye'deki tarikatlarla yakın ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

Şurası iyi bilinen bir gerçektir ki, XVIII. yüzyıl Doğu Avrupa Hasidic hareketi, bir zamanlar Türkler'in idaresinde olup Şabbatilerin yatağı durumunda bulunan Podolya'nın güney Polish eyaletinde ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki hareket mensupları Osmanlı idaresindeki Selanik'te bulunan kardeşleriyle sıkı bir ilişki içindeydiler. Tasavvufî fikirlerin Podolya'ya kadar sızıp orada gelişmeye başlayan Hasidic hareketini etkileyecek boyuta ulaşmış

olması ilginçtir. “Zaddik” (Hasidic velileri)¹⁴ silsileleri, evliya türbelerini ziyaret, bir âyin şekli olarak ilahi ve sema oldukça çarpıcı ve tasavvufî modelleri akla getiren uygulamalardır. Nihayet, bazan İlahi Esmâyı teşkil eden harflerin müşahedesi görüşüne eşlik eden “hitbôdedût” gerçeği, örneğin Braslaw’daki Hasidic çevrelerde önemli yer edinmişti. Daha önce gördüğümüz gibi, her ne kadar bu uygulamalar muhtemel İslâmî kaynaklı olsalar da, onların Hasidizm’deki varlığının izlerini, bir zamanlar süfi uygulamalardan etkilenmiş olan Yahudi kabbalist çevrelerine kadar geri götürmek mümkündür.

Sonuç

Yahudi mistisizmi ve İslam tasavvufunun iki taraflı olarak birbirlerini etkilemeleri, bu iki dinin olumlu etkileşimlerine dair en teferruatlı incelemelerden birini gerekli kılmaktadır. Aslında bu durum, bâtinî (esoteric) hatta bazan zâhirî alanlarda her iki tarafın diğerinden gelecek olan tesirlere karşılıklı olarak açık olduğuna dair çok değerli bir delil ortaya koymaktadır. Üstelik, Mısır’da Yahudi zühd hareketi ve kutsal topraklarda Kabbalist ekolü ilgilendirenlerin yanında, farklı inançların kaynaşmasından doğan bu anlayışın, Yahudi maneviyatının oluşum döneminin en bereketli ve yoğun olduğu zamanda ortaya çıkmış olması dikkate değerdir. Dinler tarihi için büyük önem taşıyan bu kesişme noktaları şüphesiz, dış hatları henüz keşfedilmekte olan inançlararası alışverişlerde yeni ufuklar sunacaktır.

Bibliyografya

- Cohen, G., (1967, 1968), “The Soteriology of Abraham Maimuni”, *Proceeding of the American Academy for Jewish Research*, 35, s. 75-98; 36, s. 33-56.
- Fenton, Paul B., (1981a), “Some Judaeo-Arabic Fragments by Rabbi Abraham he-Hasid, the Jewish Süfi”, *Journal of the Semitic Studies*, 26, s. 47-72.
- , (1981b), *The Treatise of the Pool, al-Makâla al-Hawdiyya by Obadyah Maimonides* (London).

¹⁴ “Doğruluk, dürüstlük, dindarlık.” Meseritzli Ber ya da Baer (1710-1772) tarafından ortaya konan, Hasidizmle ilgili bir terim. Hasidizme göre kendisiyle Tanrı’nın inayeti sağlanan ideal kişi. Ber, yalnızca mükemmel dindarların etkili dua yapabileceklerini ve sıradan halkın ruhsal güç kazanabilmek için kendilerini onlara bağlamaları gerektiğini iddia etmişti. Zaddikimk (Zaddikler) saf ve doğaüstü güçlere sahip olanlar olarak görüldü. Onların evleri Hasidilerce bir buluşma ve ziyaret yeri olarak görülür, orada birlikte yemekler yenir ve ilahilerle dualar okunur, bk. Gündüz, *age*, s. 402 (çev.).

- , (1984), “The Literary Legacy of David II Maimuni”, *Jewish Quarterly Review*, 74, s. 1-56.
- , (1987a), *Deux traites de mystique juive* (Lagrasse).
- , (1987b), “La hitbodedût chez les premiers Qabbalistes d’Orient et chez les soufis”, *Priere, mystique et judaïsme* (ed. R. Goetschel), Paris, s. 133-158.
- , (1987c), *al-Murshid ila t-tafarrud by David Maimonides* (Jerusalem).
- , (1988), “Shabbatay Sebi and the Muslim Mystic Muhammad an-Niyâzi”, *Approaches to Judaism in Medieval Times*, 3, s. 81-88.
- Goitein, S. D., (1953-54), “A Jewish Addict to Sufism in the Time of the Nagid David II Maimonides”, *Jewish Quarterly Review*, 44, s. 37-49.
- , (1965), “A Treatise in Defence of the Pietists”, *Journal of Jewish Studies*, 16, s. 105-114.
- , (1967), “Abraham Maimonides and his Pietists Circle”, *Jewish Medieval and Renaissance Studies* (ed. A. Altmann) içinde, (Cambridge, Mass.), s. 145-164.
- Goldziher, I., (1893), “Ibn Hud the Muhammadan Mystic and the Jews of Damascus”, *Jewish Quarterly Review*, 6, s. 218-220.
- Idel, M., (1988), *Abraham Abulafia and the Mystical Experience* (New York).
- Rosenblatt, S., 1927-1938), *The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides* (New York-Baltimore).
- Rosenthal, F., (1940), “A Judaeo-Arabic Work under Sufic Influence”, *Hebrew Union College Annual*, 15, s. 433-484.
- Schimmel, A. M., (1975), *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill).
- Scholem, G., (1978), *Shabbatai zevi the Mystical Messiah* (London).
- Spencer-Trimingham, J., (1973), *The Sufi Orders in Islam* (London).
- Vajda, G., (1947), *La Theologie ascetique de Bahya ibn Paqouda* (Paris).
- Wieder, N., (1948), *Islamic Influences on the Jewish Worship* (London).